

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԳԻՏԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Եար. եւ վերջ. տես յէջ 428)

Առաջին տեղեկութիւնն՝ բայց որոշեցն յԱռիշտաց՝ ունի նա եւ Արտաշատու զրոյցը : Մոյն տեղոյս աստուածներն, Անահիտ (Արտեմիս), եւ Տիւր (Ապոլոն), ի սկզբան յԱրմաւիր կանգնեցան. յետոյ Երուսաղ թագաւորն փոխադրեց զանոնք ի Բագրատն. եւ վերջապէս Արտաշէս Բ իւր նորահաստատ քաղաքին մէջ՝ յԱրտաշատ : Ճիշդ է եւ համաձայն Ազաթանգեղոսի, — որ այս մասին միակ հարազատ աղբւրն է, — այն վկայութիւնն՝ թէ միայն Անահտայ մեհեանն շինուեցաւ բուն իսկ քաղաքին մէջ, մինչդեռ Ապոլոնի մեհեանն քաղաքէն զուրս կանգնեցաւ՝ կից ռազմադիտական մեծ ճանապարհին : Դից արձաններուն բնակութեան երբեակ տեղափոխութեանց անսովոր պատմութիւնն ակնյայտնի անճշդութիւն մի կը բովանդակէ իւր մէջ, քանի որ անդ՝ Արտաշատ քաղաքին հիմնարկութիւնը կրտսերն կամ երկրորդ Արտաշիսն է՝ ընծայել, իսկ իրոք երեցն Արտաշիսն պետք էր ընծայել : Դարձեալ բովանդակ պատմութիւնն ուշ ժամանակ եւ անյաջող կերպով հնարուած լինելու տպաւորութիւնը կ'ընէ մարդու վերայ :

Անհամեմատ կերպով դարձեալ մեծարդի է երկրորդ տեղեկութիւնն, թէ եւ նոյնպէս բնակաւնաբար բնաւ պատմական չէ իւր անձուկ առմամբ : Պատմութեան սկզբնաւորութիւնն, օրինակ իմն, շատ ասորիոյնակ է : Արտաշէս թագաւորն հինգ աստուածոց արձաններ բերել կու տայ Յունաստանէն. բայց նա կը մեռնի նախ քան նոցա հասնելն իւրենց որոշեալ տեղը, եւ քրոմք զարհուրած՝ արձաններուն հետ միասին կը փայտին կ'ապակին յամրոցն Անի : Սակայն արժանահաւատ կ'երեւի տեղեկութեան այն մասն, յորում Տիգրանայ կ'ընծայուի այն նոր պաշ-

տաման իրական հաստատութիւնը : Դիտելու արժանի է, որ այս տեղեկութեան մէջ յիշուած մեհեանքն, Անի՝ Դարանադեան մէջ, Երէզ եւ Թիւր՝ Եփեղեան մէջ, եւ Բագրատն ունի՝ Դերմանու մէջ, բոլորն այլ երկրին կամ տէրութեան այն կողմերուն կը պատկանին, զորս Արտաշէս եւ իւր յաջորդք մինչեւ ի Տիգրան՝ Մեծ Հայոց հետ միացուցեր էին : (Սարգսն ԺԱ 528 Գ) : Բացարձակապէս Եւկրատիդեայ, Մեհանադի եւ Ապոլոդոտեայ ժամանակամիջոցին կը յարմարի այն դէպքն, որով զուրեք քաշելով Սեւեհեան պետութեան իսլամականերէ մին եւ նորա զորաւոր յաջորդն՝ մի եւ նոյն կերպով իրենց ասիական բարբարոս աշխարհին մէջ ներմուծեր են յունական աստուածոց պաշտօնը, եւ ի մի ձուլեր են զայնս բնիկ տեղացի պաշտամանց հետ, ինչպէս որ սակաւիկ մի փորձեց ընել Անաիթոս Եպիփան Պաղեստինի մէջ : Ինչպէս այն տեղ Երուսաղեմայ ճշմարիտ Աստուածն կը ներկայացուի իբրու Ուրիմաւ կանն Արամազդ (Ζεύς Ὀλύμπιος), եւ Ստամարիոյ Աստուածն՝ իբրու Վանատոսի Արամազդ (Ζεύς Ξάνιος). այսպէս նա եւ այս տեղ՝ Արամազդ, Անահիտ, Միհր, եւ ոյլն, նոր ատուններ պիտի ստանային՝ Ուրիմական Արամազդ, Արտեմիս, Հեփեստոս, եւ ոյլն, եւ յոյն արուեստագործի մի ձեռքով պիտի ձուլուէին մետաղեայ արձաններ : Իսկ յոյն քրմաց ի Հայաստան բերուիլն մեհեանական պաշտամանց համար՝ կատարելապէս կը համաձայնի այն տեղեկութեանց հետ, ինչ որ գիտենք յոյն աղբիւրներէն Տիգրան թագաւորի քաղաքական գործեան մասին : Բայց իրոք մեհեանական զրոյց մ'է այն պատմութիւնն, ըստ որում քրոմք աստուածային ձայներ կը լսեն, որոնք իրենց կը յայտնեն երկնաբանի զից կամը, իբր թէ այն ինչ որոշեալ տեղը կ'ուզեն բնակիլ : Պատմութիւնն այդ ըզձութեանց մէջ պարզաբար քրմաց պատճառները կը նկատուի. հարկ չկայ բնաւ քրիստոնեայ արբաբութիւն մի համարել զայն. բանապաշտ հեթանոս մ'այլ կարող էր ըստ ամենայնի մի եւ նոյն բանը ուսուցանել : Անտարակայ, ինչպէս յոյն աստուածոց, այսպէս նա եւ ասորի երկնից

չատուածոյն արձանը զինել կու տայ Տիգրանն ի թորական Դարանաղեաց գաւառին մէջ, եւ նշանաւոր է որ ժողովրդեան պիտոյնական արդատաւոր զօրութիւնն իւրացուցեր է այդ արձանը : Ըստ այսմ կը տեսնենք, թէ ժողովրդեան կրօնական զգացումն զօրաւոր մղում մի ունեցեր է ասիացի բռնակալին մի մեզի բոլորովին սովորական եւ օրինաւոր երեւցող զործարարած միջոցներէն : Կրօնական գաղափարաց ծնունդն, որ շատ անգամ յետաւ գայից գերագանց եւ լի խորհրդովք կ'երեւի, իրօք յաճախ արտաքին եւ պատահական հանգամանաց արդիւնք է, մինչ մեր ներքին գիտակցութեան համեմատ, գրեթէ անհնաւատալի կը լծուի մեզ պարզաբար արտաքին միջոցներով եղած կրօնական ծաւալում մի. եւ սակայն կրօնական պատմութեան մէջ բազմաթիւ վկայութիւնք եւ օրինակներ կան այս բանիս. բաւական է յիշել միայն Արտաշէս Բ Մենանի ծանրակշիւ հրովարտակը Անահայտ պաշտամանն նկատմամբ եւ Ռոմաց պարձն ի քրիստոնէութիւն :

Ըստ ինքեան բոլորովին անօգուտ խնդիր մ'է գիտելն, թէ արդեօք Հայոց կրօնական պաշտամունքն՝ նախ քան յունական քաղաքականութեան ազդեցութիւնն՝ զո՞րկ էին ի սպառ արձաններէ թէ ո՞չ : Կարելի է թէ յառաջին մի քանի տէ՛ւ եւ խորհրդական նշանագործ պատկերք առարկայք էին նոցա պաշտօնասիրութեան : Թամենայն պէս պէտք ենք հաստատուն բռնել այն աւանդութիւնը, յորմէ գիտենք թէ յունասէր թագաւորքն եւ տէրութեան հիմնադիրքն Արտաշէս եւ Տիգրան, ինչպէս որ յունական ուսումը եւ կրթութիւնը բուռն կերպով յառաջացուցեր եւ ծաղկեցուցեր էին, այսպէս նա եւ մոծին Հայաստանի մէջ արձանաց կրօնական պաշտօնը, որ նախկին ժողովրդոց քաղաքականութեան զօրաւոր միջոցներէն մին եղած է : Սակայն բնաւ հաւանական չէ կարծելն, իբր թէ արձանաց նոր պաշտօնն առանց ընդգիմութեան հաստատուած լինի : Բայց այս տեղ ամենեւին արժէք մի չունի, ըստ մանրամասն պարզաբանութեան Գուտշիկի, Մովսիսի պատմութիւնն Բագրատունեաց ջուցած հակառակութեան մասին, հանգերձ նոյն ցե-

ղի ինքնահնար կտրծեցեալ հրէական ծագմամբ :

Յիշատի պատահմամբ չէ, որ այն « ասկաւ » բայց նոյնքան ամօլի մեծարդի տեղեկութիւնք հայ հեթանոսութեան պատմութեան մասին » առ Մովսիսի Խորենացւոյ կը ակօխ այն տեղ, ուր որ կը սպառնայ « բանդ ծերունոյն Մար Աբաս կասինայ » : Արդէն Գուտշիկը շատ կարելի եւ հաւանական կը համարի, թէ այդ տեղեկութիւնք առնուած են Ոլիմպիոսի անցեալ Մենեանական ժամանակագրութեան : Մովսէս (Բ, ԽԸ) կը խոչէ այդ հեղինակը « Ուղիւս քուրմ Հանայ », եւ նորա գրութիւնը « Մենեանական պատմութիւնք » (Ιεροατακα ιστορικαι), եւ զտնուի նորա մօտ նա եւ եղակի ձեւն « Մենեանական պատմութիւն », ինչպէս նա եւ « Մենեանիցն պաշտօնք » : Առաջին հատուածին մէջ կը յիշէ նա նոյն գրութիւնը Արտաշէս թագաւորին պատմութեան մէկ դէպուածին առթիւ : Իսկ երկրորդին մէջ որոշակի կը հաստատէ, թէ մենեանական պատմութեան մէջ կային նշանակուած նա եւ « զորք թագաւորացն », եւ թէ գնոստիկեան աղանդաւորն Բարդաժան շարունակէր էր նոյն գրութիւնը՝ Արտաւազ թագաւորն մինչեւ ի Խոսրով : Դարձեալ, թէ վերջինս (Բարդաժան) նոյն զորքը թարգմաններ էր յասորի լեզու, եւ թէ յետոյ ժամանակաւ նոյն գրութիւնն — չի յիշատակէր թէ որո՞ւ ձեռքով — յունարէն թարգմանուեր է : Այսու բացայայտ կերպով չի ըսեր մեզ Մովսէս՝ թէ Ոլիմպիոս կամ Ուղիւս Բնչ լեզուով գրեր էր. որովհետեւ նոյն գրութիւնն նախ ասորեալէն թարգմանուեցաւ, յետոյ յունարէն, հետեւաբար ընթերցողն ի հարկէ ստիպուած է մտածել թէ ընապիտին հայերէն եղած պէտք է լինի, եւ Մովսէս չէ ուզած գիտակցօրէն արթնցնել ի միտս ընթերցողին սոյն կարծիքը : Այս թարգմանութիւնք միշտ կասկածելիք են առ Մովսիսի « Յիշենք անգամ մի Մար Աբաս կասինան, որ քաղղէարենէ յունարէն թարգմանուած գիրք մի գտաւ, յորմէ համապատեղով քաղղեածոյ մի ըրաւ յունարէն եւ ասորեալով լեզուներով : Իրօք պարզաբար ասորի գրութիւն մի միայն կը գտնուի : Բար-

դածանի հեղինակ կամ մատենագիր լինելն իրաւամբ երկրպագութեան առարկայ է¹։ Գուցէ այդ բանին պատճառ եղեր է այն պէտքն զոր կը զգայր Մովսէս, որով կ'ուզէր իւր մեհնական հեթանոս պատմութեանց համար քրիստոնեայ ապահով երաշխաւոր մ'ուներնայ։ Մինչ ընդհակառակն, ինչպէս կը թուի ինձ, ըստ պատճառ մի չի կայ Ուղիւղի մեհնական պատմութիւնը Մովսիսի հնարած գիտք կամ կեղծիքը համարելու²։

Ուղիւղի հետ միասին կը յիշատակէ Մովսէս (Ա, ԽԸ), պատմութեան այն շրջանին համար՝ ուր կը զագրէ իւր հին առաջնորդն Մար Արամ, նա եւ «Պարսից մատենացն եւ երգքն վիպասանաց»։ Առաջնոց հետ պէտք է յիշել նա եւ Բարսուպի (Խոռոհ. բուս) զիրքը³։ Սակայն կարելի չէ որ իւր պատմութեան մեծագոյն մասը առած լինի կամ Պարսից պատմութենէն մի եւ կամ պատմական երգերէ։ Դարձեալ, Արտաշիսի, Տիգրանի, Երուանդայ եւ այլ թագաւորաց պատմութեանց մէջ բազմաթիւ տեղեկութիւններ կը գտնուին մեհնակից եւ պաշտամանց կազմակերպութեանց մասին։ հետեւեալոր շատ հաւանական է Գուշմիդի այն ենթադրութիւնն, թէ այդ տեղեկութիւնք բոլորն այլ առնուած են Ուղիւղի գրութենէն⁴։ Ինչպէս եւ ինչ շեղումով գրեր է Ուղիւղ, յունարէն թէ ասորերէն։ Շատ իրաւացի կերպով կը զիտէ Գուշմիդ, թէ նորա գրքէն առնուած բառերն ընտել յունարենէն եղած փոխառութեան մի հետքը չունին։ Պէտք է ասորեւ-

ւն շարադրուած լինի նոյն գիրքն, որով կրցեր է շարունակել զայն Բարդաժան, թարգմանել եւ իւր քրիստոնեայ պաշտպանութեան ներքեւ առնուլ զայն։

Մեհնական զոյգք կը ցուցընեն եւհեմերեան (բանապաշտ) մեկնութեան եղանակ մի, օրինակ իմն, այն ըղձութեանց նկատմամբ՝ որք արձանները գնելու տեղը ցոյց կու տան, եւ նկատմամբ Բազաւանի մէջ գտնուած վանատուր զից մեհնակն, որ իբրեւ ուրիշ բան չէ՝ բայց քրմապետի մի շիրիմն։ Բնաւ հարկ մի չկայ քրիստոնէից ընծայելու սոյն բանապաշտ մեկնութիւնս. զի իբրեւ մեհնական պատմութեանց հեղինակն՝ նման փիլոնի Բիւլալալայ եւ Սուեռոնիոսի, իւր խօսքերը ուղղորդ է այնպիսի ուսեալ մարդկանց, որք շատ ժամանակէ ի վեր ժանսթ էին հին առասպելաց սոյն մեկնութեանց։

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՀԵՄԱՆՈՍ

ԱՍՏՈՒԱԽԱՐԱՍԱՆՈՒԹԻԻՆ

Շատ սակաւաթիւ են ընդիլ ազգային դիցարանական դրուիւթեան մի կազմակերպութեան հետքերն, հայկական հեթանոս կրօնից մասին տեղեկութիւնք։ Ինչպէս ուրիշ առգրեր, այսպէս նա եւ Հայաստանի մէջ կը գտնենք առտուածները երրեակ եւ ութեակ խմբերու դասաւորուած։ Հարաւային Հայաստանի մէջ, Տարոն գաւառին մէջ, ժանսթ են մեզ արդէն Աշտիշատու եռաթիւ զիրն, վահագն — Անահիտ — Աստղիկ։ Ուրիշ երկրորդ եռաթիւ զից կը պատահինք Տրդատ թագաւորի հրովարտական մէջ, յորմէ կը հետեւի՝ թէ այս զից պաշտօնապէս ընդունուած էին իբրեւ աշխարհին երեք մեծ պաշտպան աստուածքն։ (Աղաթանգեղոս, ԺԲ, էջ 102)։ «Տրդատ արքայ Հայոց մեծաց, առ մեծամեծս, եւ առ իշխանս, եւ առ նախարարս, եւ առ դործակալս, եւ առ այլ մարդիկ որ ընդ իմով իշխանութեամբ էր, յաւանս, ի չէնս, ի գեղոց, յազարակոս, առ ազատս եւ առ շինականս, միանշամայն իսկ առ ամենեւեան ողջոյն։ Ողջոյն հասեալ

1. Gutschmid, Kl. Sehr. III S. 304.

2. Ինչպէս կը համարէ J. Marquart (ZDMG, XLIX S. 656), որ Ուղիւղի մէջ ուրիշ ոք չէ տեսներ՝ բայց միայն Մաման քրմապետն հեղինակացած։ Սակայն դիցարանական պատմական նիւթեր ստեղծելն կեղծութիւնք՝ աւելի Զեմոր Գլաւայ յատուկ է քան Մովսիսի, զի օտ ընդհանրապէս առաջնակարգ հեղինակութիւններ մէջ կը բերէ (Արիւրիկանոս, Փերմիլիստոս, Արիւրտոն Պեղալալ, Փլեգոն, եւ այլն)։ Բայց միայն միշտ այնպիսի նիւթոց մասին՝ զորոն նոքա չեն պատմած կամ աւանդած եւ կամ չէին կարող աւանդել։ Այսպէս կրնայ պատահած լինել նա եւ Ուղիւղի նկատմամբ առանց կեղծիք մի համարելու նորա անձնաւորութիւնը։

3. Մովս. Բ. Կթ, Հ։ Հմմտ. Gutschmid, Kl. Sehr. III S. 301 ff.

եւ շինութիւնս զիցն օգնականութեամբ, լիութիւնս սարարտութեան յարոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնահիտ արիւնդէ, եւ քաղութիւն հասցէ ձեզ ի քաջն վճարացնէ ամենայն աշխարհիս Հայոց, եւ այլն » :

Սակայն կ'երեւին նա եւ բոլոր հայ մեծամեծ աստուածներն ի մի բովանդակող դրութեան մի հեարերն : Անտարակոյս այն տեղ եւս քորմբ ստիպուած էին հաստատելու այնպիսի դրութիւն մի, որ իւր մէջ կ'ամփոփէր բոլոր երկնից բնակիչները, ինչպէս որ բոլոր էին իրենց բնակիչները, յիշատակէր ի բարեւոյն կամ յԱմէն : Ապամանգեղոս կը պատմէ՝ թէ Խոսրով Թագաւորն, Տրդատայ հայրն, յետ յաղթելու զՊարսիկս՝ մեծաշուք հանգիսիս զո՛ր մատոյց « յեօթն բազինս մենենիցն » . (Ա, էջ 30) . « Ապա հրաման տայր ընդ կողմանս կողմանս զեւսպանս արձակել, հրովաբասակս առնել, յեօթն բազինս մենենիցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կուտ զիցն սպառաման : Սպիտակ ցլուք եւ սպիտակ շոխաօք, սպիտակ ձիովք եւ սպիտակ ջորովք, ոսկեղէն եւ արծաթեղէն զարդուք, ի վերջաւորս փողփողեալս, նշանակալ պալտրակալ մետաքսիւքն, եւ ուկովք պտակօք, եւ արծաթի զոհարանօք, յանօթն ցանկալիս ակամբք պատուականօք, ոսկով եւ արծաթով, ի հանդերձս պայծառօք, եւ ի զարդս զեղեցիկս » զիւր ազգին Արշակունիաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր » :

Եօթն բազնաց պաշտաման տեղն չէ կարող լինել, ինչպէս կը կարծէ Թովմասէոյ, Մովսիսի Աշխարհաբլութեան մէջ (յէջ 33 հ. Արսէն Միւրքիսիս¹) յշուած փայտակաբան նահանգին Երեմիոքակեան բազիւքն կամ հօթն նշանաց բազինն . վասն զի զօրին նկարագիրը բնէկէն անմիջապէս յառաջ կը պատմուի, թէ Թաղաւորն լի շքեղութեամբ մտեր էր իւր վաղարշապատ մայրաքաղաքին մէջ : Անն տեղէն Թաղաւորն զինպան եւ հրաման կ'արձակէ բոլոր գաւառներուն մէջ,

որպէս զի փութան ժողովին եւ ամէնքը միասին զից շնորհակալութեան ազգային հանգէս մի կատարեն : Ապա ուրեմն, եօթն բազնաց կեդրոնական մենեանն պէտք էր վաղարշապատու մօտ գտնուիլ, Թաղաւորութեան կեդրոնին մէջ, եւ ոչ թէ արեւելեան հեռաւոր կողմանց մէջ : Եօթն բազիւք կը յիշեցնեն եօթն Ամէնա սպենտաները, յԱրարդայն Տաւրոսեան Ալաններուն¹, Այնրան բազմաթիւ սպիտակ անասնոց զուհերն կը համապատասխանեն բոս ամենայնի Աեստայի պատուիրած ծխից² : Այս բանիս հետ կը միաբանի այն պաշտօնական յայտարարութիւնն, թէ Թաղաւորն զօհրուած ծէսը կատարեց բոս օրինակի իրեն նախնեաց՝ պարթեւ Արշակունիաց : Շատ հաւանական է թէ այս եօթն թուոյն հետ սերտ յարնչութիւն ունի ութ թիւն, որուն թէ եւ մէկ հետք միայն ունիւք, բայց շատ ծանրակշիռ եւ վաւերական հետք մ'է : վահագն՝ իւր բնիկ պաշտաման տեղոյն մէջ յԱշխարհ՝ կը կոչուի Լաբիարոք պաշտօն (ԵՃՕՕՐՈՐ ՏԵՅԱՅԱ), իրանեան զիցբանութեան մէջ անկարելի է գտնել նեցուկ կամ հիմ մի այս ութ թաղին . առ առաւելն յետին ժամանակաց փրնիկեցի զիցբանութեան մէջ ծանօթ է ութ թիւն : Այս բանին մասին կը պատմէ Դամասկոսցին . (Photius bibl. 242 p. 352b Bekker) . « Չի Ասկլեպիոսն բերիւտացի, առնն, ոչ է հելլէն, եւ ոչ եղիպտացի, այլ բնիկ ազգաւ փրնիկեցի : Չի Սարգիւկեայ եղին որդիք, զորս Դիոսկուրեանս յորդրվեն եւ Կաբիրեանս : Ջատ յայցանա՞ն եղին եւ լոթերորդ Եսմանոսն, զոր Ասկլեպիոսն կոչեն » : Այս տեղ ունինք մենք եօթն աստուածներ, և բոնք մէկ հօր որդիք են, եւ անոնցմէ զատ՝ ութերորդ մի : Անտարակոյս վերջին

1. Հմտ : Ինգհեռէ, Ստոպագրոպիւն հին հայաստ. յէջ 326 :

1. Tomasehek bei Wissowa-Paully unter Abdarda.

2. W. Geiger, ostiranische cultur S. 469.

3. «Οτι δ' ἐν Βηρυτῷ, φησὶν, Ἀσκληπιὸς οὐκ ἔστιν Ἐλληγ, οὐδὲ Αἰγύπτιος, ἀλλ' αὖ τις ἐπιχθόνιος Φοῖβος. Σαδὺνικ γὰρ ἐγένοντο παῖδες, οὓς Διαισκούροισ ἐβρύγησούσι καὶ Καβαίρους ὄνομα δὲ ἐγένετο ἐπὶ τούτους δ' Ἐσμουνος, ὃν Ἀσκληπιὸν ἐβρύγησούσιν.

ժամանակաց զիցաբանական վարդապետութիւն մ'է այս, ճշդիւ փիլոսոփ Բիւրլացոյ գրութեան համաձայն, Սակայն ի նկատի առնելով այն զօրաւոր ազդեցութիւնը, զոր ունեցեր են յունացած Ասորիք ի մաս նաւորի Հայաստանի վերայ, չենք կորող մերժել այն մտածութիւնը՝ թէ յիբրաի հայկական զիցաբանութիւնն շատ մեծ ազդեցութիւն կրեր է այս կամ ուրիշ նման գրութիւններէ։ Եթէ ժողովներ յիբրաի այն աստուածները, որոնց մեհեանները կործանեցին Տրդատ կամ ս. Գրիգոր, եւ հետեւաբար տէրութենէն ճանչցուած պաշտամունքը կը ներկայացընէին, այն ժամանակ պիտի գտնէնք յիբրաի ութ աստուածներ՝ Արամազդէն դուրս, որ հայր էր ամենայն զից։

1. ՎԱՆԱՍՈՒՐ, որուն տօնախմբութիւնն կը կատարուէր նաւասարդի առաջին օրը, որ եւ հաւանականօրէն առաջինն է զից կարգին մէջ, ինչպէս նա եւ տօնական հանդիսից։

2. ՄՆՈՐ, որդի Արամազդայ։

3. ԱՆԱՌԻՍՏ, զիցամայր եւ զուտոր Արամազդայ։

4. ՆԱՆԷԱ, զուտոր Արամազդայ։

5. ԲԱՐՇԱՄԻՆ, սպիտակափառ զիբ։

6. ԱՆՈՂԻԿ, տարփաւոր Վահագնի։

7. ՏԻՐ, զպիւր Որմզդայ։

8. ՎԱՌԱԳՆ ութերորդ։

Թեոփի ժամանակաց զիցաբանութիւնն անշուշտ իբրեւ Արամազդայ որդիք նկատեր է նա եւ հանէայէն վերջը դուռած երեք աստուածները, թէ եւ այս մասին ո՛ր եւ է վկայութիւն չունինք. վասն զի այսու միայն կը ասուգտի Արամազդայ կոչումը՝ իբր հայր ամենայն աստուածոց։ Բնականաբար հայ պանթէոնին այսպիսի վերանորոգում մի պէտք է միշտ իբր ենթադրութիւն մնայ։ Սակայն սեմական զիցաբանութեան հետ ունեցած յարնչութիւնք շատ բացայայտ եւ անժխտելի են, որպիսիք են, հայրն աստուածոց, եօթն որդիքն, ութերորդն, որ շատ զօրաւորաւ կրնանք պարզաբար իբր պատահական համարել։

Վերջապէս հարկ է յիշատակել նա եւ

զիցաբանական զիտութեան բոլորովին նոր եւ առանձնացած մէկ հատուածը։ Մովսէս Խորենացին (Ա, Ա) կը պատմէ՝ թէ ըստ ոմանց տեսութեան կան չորս կամ բազում Արամազդք, « յորոց մի է եւ Կունդ ոմմ Արամազդ »։ Այլ եւ այլ Արամազդներու եւ Հերակլէսներու դանդաղութիւնն, զոր հաստատեր են իմաստասիրութեան սիրող եւ հետամուտ զիցաբանք, փոխ առեր են Յունացմէ նա եւ Հայք։ Բայց մինչդեռ յոյն զիցաբանք միայն երեք Արամազդ կը ճանչնան¹, առ Հայս չորս եւ նոյն իսկ աւելի Արամազդ կը յիշուին։ Կղեմէս, յետ յաւնանէ յիշատակելու երեք Արամազդները, զարձեալ աակաւ մի յետոյ (յէջ 33 P.) Արամազդայ յատուկ ձեւերը մէջ կը բերէ. οὐχὶ μέντοι Ζεὺς φαλακρὸς ἐν Ἀργεῖ, τιμωρὸς δὲ ἄλλος ἐν Κύπρῳ τετάρτῃσθον. Արդ, Կունդ Արամազդն ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն Ζεὺς φαλακρὸς ի թարգմանութիւնն։ Այս բանս պիտի համաձայնէր բոլորովին այն կամայական վզանակին, որով կը յարմարցնէ Մովսէս վկայութիւնները, եթէ նա Կղեմայ այս երկու տեղեկութեանց վերայ հաստատած լինէր իւր ծանօթութիւնը չորս կամ աւելի Արամազդներու մասին։ Թամենայն զէսս այդ ծանօթութիւնն յառաջ եկեր է յունագէտ հմուտ անձի մի գաղափարէն, եւ ոչ թէ յունացած ծանօթութենէ մի, որ մօտ գտած լինի ժողովրդեան մէջ կամ առ առաւելն ժողովրդի հան բարձր գասակարգերուն մէջ։

Հայկական պանթէոնի մասին մեր բրած հետազոտութեանց հետեւանքն կամ եղրաւ կացութիւնն, առ որ հասանք, բոլորովին աւելորդ եւ առանց նշանակութեան չէ և նա մեծ լոյս կը սփռէ նմանօրինակ հանգամանաց մէջ գտնուած ժողովրդաց վերայ, այսինքն է, որոնք հեթանոս Հայոց պէս զարգացման մի եւ նոյն աստիճանին մէջ կը գտնուին, հետեւաբար զուրկը գրականութենէ եւ նշանագրերէ։ Եւ յիբրաի այսպիսի բարոս բարոս ժողովուրդ մ'էին ոչ միայն Միկէնքի,

1. Cicero de nat. deor. III. 21. Ampelius IX. Clement. Alexandr. Protrept. p. 8 Potler.

Տիրուհի եւ Որդոսնեայ Յոյնք, այլ եւ քաղաքակրթութեան այն աստիճանն, որ հասեր էին Թ եւ Ը դարուց մէջ, ըստ ամենայնի նման եւ հաւասար էր այն աստիճանին՝ որ հասեր էին Հայք քրիստոնէութեան Բ եւ Գ դարուց մէջ, Այսպիսի ժողովուրդ մի, թէ եւ երկար ժամանակէ ի վեր մշակէ երկրագործութիւնը, դարմանէ որթը եւ ձիթենին, ոսկեղէն զարդեր փռ խառնակ տոնական վաճառաց տեղ, սակայն այնու հանգերէ մտաւոր զարգացման տեսակետով տակաւին մանուկ մ'է, սպիտակ թերթ մի թղթոյ, կակուղ մոմ մի, որ դիւրաւ կ'ընդունի ո՛ր եւ արտաքին ազդեցութիւն։ Այս պատճառաւ շատ զեղեցիկ եւ շատ իրաւացի կերպով կ'ընէ Հերոգոսոս (Ա, 135) Պարսից մասին, որոնք քաղաքակրթութեան եւ Պարզացման մի եւ նոյն աստիճանին մէջ կը գտնուէին. « Պարսիկք ամենամեծ դիւրութեամբ կ'ընդունէին արտաքին սովորութիւնները »։ Հայք, իրենց պատմութեամբ, իրենց հարստութեամբ եւ աշխուականութեամբ, ամենաստեղծ կայսրով միացած են իրանեան Պարթեւաց հետ. նորա իշխողը շատ ուսեալ եւ զարգացեալ պրացիներն եղան։ Ի՞նչ զարմանք ապա, եթէ իրենց ոյրմպան միանգամայն իրանեան եւ սեմական եղեր է։ Պէտք էինք կարծել, թէ օտար քաղաքակրթութեան այն բուռն եւ հզօր հոսանքն պիտի ջախջախէին այս փոքրիկ ազգը, որ իւր չափաւոր զարգացման զօրութեամբ, դիմադրելու կարողութիւն չունենալով, բոլորովին բնայինով պիտի կորուսանէր իւր անհատական անձնատուրութիւնը՝ որ տակաւին տկար կերպով զարգացեր էր։ Սակայն բոլորովին հակառակն պատահեցաւ։ Յատկապէս բնիկ ազգային տատուած մի, ինչպէս վաճառուրն, բոլոր ազգին ամենէն աւելի նշանաւոր աստուածներէն մին հանդիսացաւ. նորա մեհանին բոլոր ժողովրդեան ուխտադնացութեանց կեդրոն դարձեր էր մինչեւ քրիստոնէութեան ժամանակ։ Ի ճնէ օտար զից արձանք, ինչպէս իրանեան Վահագն, այնքան կատարեալ կերպով հայացեր եւ այնպիսի ժողովրդականութիւն մի ստացեր էին բոլոր ազգին մէջ, որ բնիկ մազկեզական

կրօնից պաւանոզք կոտպաշտ կը համարէին զՀայս, որոնք այնչափ բաներ փոխ առեր էին իրանէն։ Հետեւաբար ազգային ոգին բնաւ չէր ջնջուած կամ ջախջախուած օտար ազդեցութեան ներքեւ, այլ մանաւանդ թէ այնու ուղղակի ճշմարիտ եւ անկախ զարգացում մ'ունեցեր էր։ Աստի յունական դիցարանութեան մասին ինքնին յառաջ կուգան հետեւանքներն։

ԳԵՂԵՑԿԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Բ

ԱԿՆԱՐԳ ՄԸ ԳԵՂԵՑԿԻՆ ԱԶԻԵՆՈՒԹԻՒՆՆ ԿՐՏՑ

Նիւթական եւ բարոյական ազդեցութիւն զեղեցիկիմ. — Դաւթիմ քմարը. — Ե՛րբ այդ յուզումն աւելի է. — Զառամցամբ (hallucination). Դաւաքական տպաւորութիւնք. — Ժառամզական եւ Ռօրեմական (demoniacal) անտաճիմ երևոյթք. — Մամկայլոմբը. Միւրպամմերը, Բեթերը ևմ. — Տարասնոս կամ վատթարացած ցեղեր, լոմպոզայի այս մասին ուսումնասիրութիւնք Բոզերսմական Բեւախօսութեամբ վրայ. — Գեղեցկագիտութեամբ Բոզեծմական արդիւնքմ, Տղայք և Բամիլը. — Ազդեցութիւն զգայարանածիմներու և զօրութիւնածիմներու. — Մամթեկացաւ, Զեւորի, Գեւուտս, Հայտմ, Մօցարդ, Զիմարոզա, Բայիզիլլո, և այլք. — Բարոյական ազդեցութիւնք. — Նախմական միւթի մ'առատութիւնք. — Վիեմայիմ մէջ պարը, Փլորեմտիա՝ Զարտարպետութիւնք, Նեապոլիմ՝ Երաժշտութիւնք, ևմ. — Մեծ մարդու մը յարուցած երևելի ամօմաւորութիւնք. Զարալլիոյ, Հաֆոզիմ, Կոմոյ. — Մեր մերքիմ խառնուածքիմ ազդեցութիւնք. Գալզաք, Կօթիլ՝ Համարթիմ. Բոսիմ. — Տարեթի ազդեցութիւնք. Տարիմ. — Կարեւորութիւն Բոզերսմական ուսումնասիրութեամբ զեղեցիկիմ.